

Η ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΘΕΣΜΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

*Διαμόρφωση εξουσιαστικών δομών στις εργασιακές σχέσεις.
Εργατικό κίνημα, συνδικαλισμός και κοινωνικά κινήματα
(περιβάλλοντος, γυναικείο κ.λπ.)*

Νατάσσα Αποστολίδου, δρ. Κοινωνικών Επιστημών
Πανεπιστημίου Φρανκφούρτης

Η συζήτηση για την θεσμοποίηση των κοινωνικών κινήματων Το κίνημα των γυναικών

Στην εισήγηση θα ασχοληθώ με τις μορφές θεσμοποίησης, αφομοίωσης και ενσωμάτωσης των κοινωνικών κινήματων.

Θα γίνει μια παρουσίαση των διαφόρων θεωρητικών τοποθετήσεων στη συζήτηση για τη θεσμοποίηση, αφομοίωση και ενσωμάτωση κοινωνικών κινήματων με σημείο αναφοράς το κίνημα των γυναικών.

Δε θα αναφερθώ, όμως, στην ιστορία του κινήματος των γυναικών, ούτε του παραδοσιακού, όπως το ονομάζω, ούτε του νεότερου, του ριζοσπαστικού, του φεμινιστικού. Είναι μια, ελπίζω, γνωστή ιστορία.

Δε θα αναφερθώ επίσης αναλυτικά στις κοινωνικές δομές που οδήγησαν στην διαμόρφωση ενός νέου φεμινιστικού κινήματος των γυναικών· ελπίζω αυτό να γίνει στη συζήτηση.

Η εξήγηση, κατά τη γνώμη μου, της εμφάνισης, διαμόρφωσης και ανάπτυξης ενός νέου γυναικείου κινήματος, ενός διαφορετικού τρόπου έκφρασης και αντίστασης των γυναικών έχει άμεση σχέση με τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που έγιναν στην Ελλάδα τις τελευταίες δεκαετίες.

Στη διαδικασία της αναπαραγωγής του καπιταλισμού διαμορφώνονται και οι δομές αντίστασης και διαμαρτυρίας των κοινωνικών ομάδων, καθώς και οι χώροι της δυνατής μεταρρύθμισης ή της κοινωνικής αλλαγής.

Για την εξήγηση της διαμόρφωσης του κινήματος των γυναικών, όπως εμφανίστηκε και διαμορφώθηκε στη μεταδικτατορική Ελλάδα, είναι απαραίτητη μια θεωρητική τοποθέτηση που ξεπερνά την αντίληψη των εθνικών ειδικών εκφράσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης και εγγυάται τη σύνδεση εθνικών και διεθνών δομών, που δεν ξεκινά από την αντίληψη της διαρκούς σταθερότητας δοσμένων καπιταλιστικών κοινωνικών μετασχηματισμών, μέσα στους οποίους διαμορφώνονται αναδομήσεις στις ομάδες του κεφαλαίου και των ταξικών δομών, αλλά αντιλαμβάνεται τον καπι-

ταλισμό σαν ένα συσχετισμό παραγωγής και αναπαραγωγής στη διαδικασία της κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων, ένα διαρκώς αναδιαμορφωνόμενο συσχετισμό παραγωγής και αναπαραγωγής που συνοδεύεται από ένα αναδιαμορφωνόμενο τρόπο κοινωνικοποίησης (*Vergesellschaftungsweise*).

Οι αλλαγές στον τρόπο ζωής των γυναικών με υπόβαθρο το φορντιστικό τρόπο κοινωνικοποίησης (*fordistische Vergesellschaftungsweise*), οι νέες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές δομές, αλλά και οι αλλαγές στην οικογένεια, στις σχέσεις των φύλων, στην εργασία και τη μόρφωση των γυναικών ανήκουν στις αιτίες που οδήγησαν τις γυναίκες σε νέες μορφές διαμαρτυρίας.

Επίσης η αναφορά στη θεσμοποίηση του κινήματος των γυναικών, και του παραδοσιακού και του νεότερου, θα είναι σύντομη.

Θεσμός είναι το γυναικείο κίνημα, σύμφωνα με τις θεωρίες της θεσμοποίησης, ουσιαστικά από τη στιγμή που οργανώθηκε σε συλλόγους, ομοσπονδίες, συνομοσπονδίες.

Στις μορφές της πολιτικής του επιβεβαιώνονται εν μέρει αντιλήψεις ορισμένων θεωρητικών που θα αναφέρω παρακάτω (*Robert Michels, Rosa Mayreder*).

Έγιναν μεταρρυθμίσεις που σημαίνουν και διαδικασίες ενσωμάτωσης και αφομοίωσης. Τα κεντρικά αιτήματα απλοποιήθηκαν, απορροφήθηκαν από τη ρεφορμιστική πολιτική της κυβέρνησης, διαστρεβλώθηκαν και έγιναν αγνώριστα, μετατράπηκαν σε προϊόντα μεταρρυθμίσεων, μεταρρυθμίσεων που δε συνδέονται με διαδικασίες αλλαγής στη συνείδηση των γυναικών, την κατανόηση της καταπίεσης των γυναικών και από τις πατριαρχικές δομές της κοινωνίας.

Η διαδικασία της ενσωμάτωσης είναι δεμένη με τη διαδικασία κατάκτησης ή πραγματοποίησης μερικών μεταρρυθμίσεων και τη διαμόρφωση μιας διαφορετικής συνείδησης, ευρύτερης, φεμινιστικότερης στις νεότερες γυναίκες. Στη διαδικασία των μεταρρυθμίσεων συμμετείχαν γυναίκες από όλα σχεδόν τα φάσματα έκφρασης των γυναικών. Συμμετοχή π.χ. σε συμβούλια για τις γυναίκες, σε ινστιτούτα ερευνών κ.λπ.

Θεσμοποίηση κινήματων σημαίνει σε μεγάλο βαθμό πρόσβαση σε μορφές χρηματοδότησης.

Χρηματοδότηση από κρατικούς ή δημοτικούς φορείς εμπεριέχει τη δυνατότητα και τον κίνδυνο της θεσμοποίησης, την απόσταση από αρχικούς στόχους, εμπεριέχει μορφές ελέγχου, σειρά διαπραγματεύσεων και συμβιβασμούς, εμπεριέχει τον κίνδυνο της ενσωμάτωσης και της αφομοίωσης, την τάση να παραμεριστούν οι αρχικοί στόχοι, εμπεριέχει το πέρασμα, το ολίσθημα σε μια λειτουργία σταθεροποίησης του συστήματος.

Χρηματοδότηση κοινωνικών κινήματων και φορέων σημαίνει στην πράξη, παρά τις προσπάθειες της αυτόνομης λειτουργίας, και μια μορφή ενσωμάτωσης στην κοινωνική πραγματικότητα, σημαίνει έλεγχο και αναγκαιότητα συμβιβασμών.

Η θεσμοποίηση φορέων και κινήματων συνδέεται με μορφές επαγγελματοποίησης, ιεραρχικής λειτουργίας, έμμεσες και άμεσες δομές εξουσίας, διχασμούς, συνδέεται με μορφές συμμετοχής στις δομές κυριαρχίας και εξουσίας.

Παρ' όλα αυτά, είναι σημαντική η ύπαρξη και η σημασία τους, σημαντική γιατί αποκαλύπτουν τη δομική καταπίεση και τις κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος των γυναικών και εκπροσωπούν μια μορφή αντίστασης. Είναι προϊόν της αντιπαράθεσης με τη θέση των γυναικών στην κοινωνία, πρόσκληση σε αυτόνομη πολιτική πράξη, είναι εμπόδιο στη λειτουργία της «κοινωνικής ομαλότητας», είναι σημάδι της ύπαρξης και της ζωντάνιας αλλά και των τομών και των δυσκολιών του κινήματος, του κινήματος των γυναικών, είναι σημείο αναφοράς, είναι προσπάθεια έκφρασης μιας φεμινιστικής πολιτικής πράξης.

Στη διαδικασία αυτοκατανόησης των κινήματων οι έννοιες «κίνημα» και «θεσμός» εκλαμβάνονται ως αποκλείουσες η μία την άλλη. Οι πρωτοβουλίες των πολιτών και στην συνέχεια τα κινήματα έπρεπε να σχηματίζουν έναν πόλο αντίθετο προς τις αδρανείς, ιεραρχικές και παγιωμένες δομές των δεδομένων κομμάτων, συνομοσπονδιών και διοικήσεων.

Όταν η έννοια του «κινήματος» έγινε αντιληπτή αυτοπεριγραφικά, σήμαινε κατ' αρχήν αυθορμησία, νεωτερικότητα, μη καθημερινότητα, αλλαγή, κίνηση.

Αν παραβλεφθεί ότι η έννοια του «κινήματος» έπρεπε να αποτελεί το αντίθετο της έννοιας του θεσμού, παραμένει σχεδόν αδιευκρίνιστο τι θα έπρεπε να σημαίνουν οι δυο αυτές έννοιες και γιατί η μία αποκλείει την άλλη.

Στην αυτοκατανόηση των ίδιων των κινήματων δεν υπήρχε καμιά μεταβατική οδός ή κάποια διαμεσολαβητικότητα ανάμεσα στις παραπάνω έννοιες.

Είναι αξιοπρόσεκτο ότι ναι μεν αρχικά επιδιωκόταν μια θεσμική μεταβολή, η οποία έπρεπε να επιτυγχάνει την κατάργηση των υφιστάμενων και την δημιουργία αντίθετων θεσμών (πορεία μέσα από τους θεσμούς - Marsch durch die Institutionen), ωστόσο οι μεταβολές στο εσωτερικό των κινήματων των ίδιων θεωρούνταν ως ασύνδετες και μη συνειδητές.

Ένας μη ανακλώμενος αντιθεσμισμός, από τη μια πλευρά, φάνηκε να αντιστοιχεί σε μια ανακλώμενη φάση κινήματων, ένας τρόπος θεώρησης, που αργότερα εγκαταλείφθηκε.

Οι πρώτες κοινωνιολογικές αναλύσεις των νέων κοινωνικών κινήματων ακολούθησαν στην συνέχεια σε μεγάλη έκταση την αυτοσυνειδησία των ακτιβιστών. Τόνισαν θεωρητικά την ένταση της σχέσης θεσμών και κινήματων. Έτσι ενδυνάμωσαν και κυρίως μετέφρασαν τις πιέσεις που απέρρεαν από τα κινήματα.

Τα νέα κοινωνικά κινήματα τοποθετήθηκαν απέναντι στους ιστορικούς τους προγόνους (προπαντός το εργατικό κίνημα), όπως επίσης και στους υφιστάμενους θεσμούς διχοτομικά, ενώ η επίδρασή τους αντιστοιχεί σε μια τάση μεταμόρφωσης του συστήματος.

Στις σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες λειτούργησαν επίσης ως το «νέο επαναστατικό υποκείμενο», όπως κάποτε το εργατικό κίνημα στην κομμουνιστική ουτοπία του Μαρξ. Επρόκειτο για υπερκαθορισμό ενός στεγανά ερευνώμενου και επιθυμητού χώρου.

Στις πρώτες αναλυτικές προσεγγίσεις δεν μπορούσε να εντοπισθεί κανένα ίχνος των θεσμών της θεσμοποίησης.

Η αντιθεσμική ορμή των κινημάτων μεταφέρθηκε στην επιστημονική ανάλυση και οδήγησε στην διαμόρφωση σχετικών επιστημονικών παραδειγμάτων.

Αποτελεί, λοιπόν, ο νέος κοινωνικός διάλογος σχετικά με τα κινήματα μόνο μια διευρυνόμενη επανέκδοση της φιλικής η εχθρικής προς τους αριστερούς ριζοσπάστες διχοτόμησης της αυτονομίας εναντίον των θεσμών;

Είναι αντιληπτό ότι διάφορες διαδικασίες και φαινόμενα συνδέονται με τις γενικά διαπιστωμένες διαδικασίες θεσμοποίησης – για παράδειγμα, το τέλος μιας περιόδου κινητικότητας, επαγγελματικοποίηση και κατανομή εργασίας, προσαρμογή και αποπολιτικοποίηση, εμπορικοποίηση και, τέλος, παγίωση, γραφειοκρατικοποίηση και ολιγαρχικοποίηση.

Μια περαιτέρω άποψη υποστηρίζει το τέλος της ανάπτυξης των ομάδων και ειδικότερα των κινημάτων, τέλος που φαίνεται στην υποχώρηση ή τον περιορισμό της ίδρυσης νέων ομάδων, τη στασιμότητα αύξησης των ακτιβιστών και τον περιορισμό του αριθμού μελών των οργανώσεων.

Ευρεία συζήτηση γίνεται γύρω από τη θεσμοποίηση των οργανώσεων των κινημάτων και των κομμάτων που προέρχονται από αυτά. Σχετική με αυτό είναι και η διάγνωση μιας αυξανόμενης αδυναμίας κινητοποίησης, η οποία προκύπτει και από την υποχώρηση του αριθμού των διαμαρτυριών και του αριθμού των συμμετεχόντων σε διαμαρτυρίες. Αυτή η εκτίμηση είναι, όμως, εμπειρικά ανοικτή.

Η μειωμένη ελκυστικότητα των ουτοπικών ονείρων και των εναλλακτικών μορφών κοινωνικής ζωής, συνδέεται επίσης, με την προαναφερόμενη διαδικασία. Πίσω από τη μομφή γι' αυτή την εξέλιξη κρύβεται προπάντων κριτική στις τάσεις προσαρμογής και αποπολιτικοποίησης. Παραμένει, παρ' όλα αυτά, αδιευκρίνιστο, αν ο περιορισμός της ελκυστικότητας, η συμβατικότητα και αποπολιτικοποίηση αποτελούν συνέπειες ή, αντίθετα, προϋποθέσεις της θεσμοποίησης και ιδίως της αδυναμίας κινητικοποίησης.

Τα ίδια ισχύουν και για τη διαγνωσμένη υποχώρηση της δημόσιας προσοχής, το μειωμένο ενδιαφέρον των μέσων μαζικής ενημέρωσης για τα κοινωνικά κινήματα, καθώς και τις συνέπειες της προσαρμογής και της καθημερινότητας. Σ' αυτό το πλαίσιο εκφράζεται πικρία για την απώλεια του πολιτικού νοήματος των κινημάτων, η οποία επιταχύνεται από την ενασχόληση με τα θέματά της από παγιωμένες ενώσεις και παρατάξεις και ειδικότερα από την εισαγωγή των θεμάτων συζήτησης αντιπαράθεσης των κινημάτων σε καθημερινούς διαλόγους. Το τελευταίο, όμως, μπορεί να θεωρηθεί και ως επιτυχία των κινημάτων.

Τέλος, στο ίδιο πλαίσιο αναπτύσσεται ο ισχυρισμός για την καταστροφή του χώρου των κινημάτων. Είναι ανοικτό αν μ' αυτήν την έννοια αποδίδεται μειωμένη συνδυαστική ισχύς ανάμεσα σε διαφορετικές ομάδες, σχέδια και «σκηνές» ή η κατάρρευση της βάσης του συστήματος. Πίσω από αυτό το φαινόμενο δεν κρύβεται οπωσδήποτε μια απόλυτη καταστροφή αλλά διαδικασίες διαφοροποίησης και διάχυσης.

Με την ανάπτυξη και τη σταθεροποίηση σταθερών περιμέτρων του εναλλακτικού κοινωνικού χώρου, ακολουθεί η επαγγελματική ενσωμάτωση και η θεσμική παγίωση. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε διαδικασίες συγκερασμών και αποκλίσεων και στη δημιουργία νέων φατριών και μερικών κοινωνικών χώρων (Teilmilieus).

Μορφές εξέλιξης της θεσμοποίησης των κινήματων στην κοινωνιολογική βιβλιογραφία

Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η έννοια του κινήματος επιβλήθηκε ως μια πολιτική και ταυτόχρονα κοινωνική κατηγορία. Έπρεπε να αποτυπώνει τη βούληση, την ισχύ για αλλαγή, να συνδέεται με μια κατάσταση δυναμικής και επιδίωξης για πορεία προς τα εμπρός. Το κοινωνικό κίνημα εξ ορισμού αποτελεί την αντίθεση στις δυνάμεις της απολυτότητας και της ακινησίας. Παρατηρήθηκε δε πολύ νωρίς ότι τα κοινωνικά κινήματα δεν παραμένουν πάντοτε σε κίνηση. Η δυναμική τους μπορεί να εξασθενήσει, τα κινήματα μπορούν να μεταβούν σε νέες σταθερές ως εντελώς απολιθωμένες μορφές και έτσι να απολέσουν το χαρακτήρα τους ως κινήματα.

Μια εντονότερη συστηματοποιημένη περιγραφή και θεωρητικοποίηση των μορφών εξέλιξης των κοινωνικών κινήματων αρχίζει στο τέλος του αιώνα. Έτσι εξελίχθηκαν διαφορετικοί και εντελώς αντίθετοι τρόποι θεώρησης, οι οποίοι εδώ θα τυποποιηθούν με τους όρους «θεώρημα των βαθμίδων» και «θεώρημα του κύκλου» και θα παρουσιαστούν με λίγα λόγια. Κριτική έχει ασκηθεί, ιδίως από τη νεότερη κοινωνιολογία των κινήματων κατά και των δύο θεωρημάτων, και υποδείχθηκε η δυνατότητα διαφορετικοποιημένων οδών και ανάπτυξης.

Το θεώρημα των βαθμίδων

Το θεώρημα στον πυρήνα του ορίζει ότι τα κινήματα από μια ρευστή και άμορφη κατάσταση σιγά-σιγά μεταβαίνουν σε σταθερότερες μορφές και καταλήγουν σε παγιωμένους οργανισμούς (οργανώσεις), δηλαδή βρίσκουν το τέλος τους.

Στη θέση των αρχικών σκοπών του κινήματος συναντάται η προτεραιότητα της διατήρησης της ύπαρξης των (οργανώσεων) οργανισμών και ειδικότερα το συμφέρον των ηγετών να εξασφαλίσουν και να επεκτείνουν τη δύναμή τους.

Ο διαπρεπέστερος και με περισσότερη επιρροή αντιπρόσωπος αυτής της θέσης είναι ο Robert Michels. Περιγράφει στο κύριο έργο του τη μεταβολή της μορφής του κινήματος, και ιδιαίτερα του πολιτικού κόμματος, ως διαδικασία ολιγαρχοποίησης. Ως πρωτότυπο παράδειγμα χρησιμοποιεί το γερμανικό εργατικό κίνημα, το οποίο αφέθηκε, ανοίχτηκε στη σοσιαλδημοκρατία και έτσι απόβαλε τη μορφή του κινήματος....

Παρόλο που ο Michels αναφέρεται σε διαφορετικές φάσεις εξέλιξης στην πορεία προς την ολιγαρχία δεν τις περιοδολογεί αυστηρά. Για το νοηματικό διαχωρισμό τους εφαρμόζει –κυρίως– μια ανολοκλήρωτη ορολογία (πρωταρχικός χρόνος, παιδική ηλικία, αρχή, αργότερα). Πρέπει να τονιστεί ότι αυτή η ορολογία, παρά την πρώτη της όψη, δεν εμπεριέχει μια κυκλική οπτική. Πολύ περισσότερο ο Michels επιχειρεί μια γραμμική και ντετερμινιστική άποψη εξέλιξης, συνέπεια της οποίας είναι ότι όλα τα κινήματα και τα κόμματα –ακόμη και εκείνα με πιο φιλελεύθερες κατευθύνσεις– καταλήγουν ως ολιγαρχίες.

Η Rosa Meyreder στην ομιλία της «Η πολιτική εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων» εγκολπώθηκε και παράλλαξε το θέμα του Michels. Εμπειρικό της υλικό αποτέ-

λεσε το γυναικείο κίνημα, του οποίου η εξέλιξη «χαρακτηρίζεται από κάτι τυπικό, το οποίο καθορίζει την εξέλιξη κάθε κοινωνικού κινήματος». Διαπιστώνει μια πρώτη ιδεολογική φάση, στην οποία τα κινήματα διατυπώνουν ακόμη ανέγγιχτα από τον εξωτερικό κόσμο τη διδασκαλία τους μιας νέας τάξης στην καθαρή τους μορφή και χαρακτηρίζονται από υψηλό ενθουσιασμό και προθυμία για θυσία. Η δεύτερη περιγραφόμενη φάση ανάπτυξης ονομάζεται οργανωτική βάση και καθορίζεται από την ανταλλαγή με τον έξω κόσμο και τον απαραίτητο καθορισμό προτεραιοτήτων μεταξύ των ιδεολογικών απαιτήσεων και των ρεαλιστικών πολιτικών πλεονεκτημάτων. Από τον πολιτικό αγώνα με τις ανταγωνιστικές δυνάμεις προκύπτει η αναγκαιότητα σχηματισμού οργάνωσης και πειθαρχίας των ανηκόντων σε ομάδες. Η ιδεολογία σ' αυτήν τη φάση μπορεί να πειθεί ανεξάρτητα από το αν πρόκειται για μεταρρυθμιστικές προσπάθειες ή επαναστατική ανυπομονησία.... Η τρίτη φάση, εξουσιαστική και ιμπεριαλιστική, στην οποία η ιδεολογία δεν στέκεται στο προσκήνιο προς όφελος της διατήρησης της ισχύος.

Στο σημείο ολοκλήρωσής του, το κίνημα παρουσιάζει μια αυτοαναφερόμενη μηχανή ισχύος. «Με την άλωση της εξουσίας τελειώνει το κοινωνικό κίνημα, τότε χάνει την τάση ν' αλλάξει τις δομές κυριαρχίας στις οποίες τώρα ανήκει».

Η εικόνα μιας αναπόδραστης μεταμόρφωσης από κοινωνικά κινήματα σε αυστηρά δεδομένες και τρεπόμενες στον αυτοσκοπό οργανώσεις κατέστη ένα γενικό αγαθό και οδήγησε σε ενός είδους θεωρία της καθημερινότητας.

Και ο Kater επίσης διαβεβαιώνει ότι: «Αντιστοιχεί στην κοινωνική νομοτέλεια ότι τα κινήματα, ασχέτως θρησκευτικών ή πολιτικών πεποιθήσεων, στη διάρκεια της θεσμοποίησης, ως εκκλησία ή κυβέρνηση, να εμφανίζουν συμπτώματα δομικού καθορισμού και απολίθωσης».

Και ο Pirker ακόμη υποστηρίζει, το 1984, ότι τα κινήματα δεν μπορούν να διατηρήσουν την αρχική τους μορφή. «Τα πολιτικά κινήματα είναι ένα απαραίτητο στοιχείο για τη λειτουργία της δημοκρατίας των κομμάτων. Το σημερινό κομματικό σύστημα διαμορφώνεται από τα πολιτικά κινήματα και αυτά τα πολιτικά κινήματα επιλέγονται και πάλι από το κομματικό σύστημα. Αυτή η συναρμολόγηση δημιουργεί συνολικά τη σταθερότητα και την ικανότητα της λειτουργίας του συστήματος».

Ακόμη και ο Claus Offe (1990), έχοντας υπόψη νεότερα κινήματα, διαπιστώνει παρόμοια ακολουθία βαθμίδων.

Τα δυτικοευρωπαϊκά σοσιαλδημοκρατικά εργατικά κινήματα προτίμησαν, το αργότερο από το τέλος του αιώνα, σταθερά οργανωμένες μορφές (κόμματα, ενώσεις, συνεταιρισμοί). Σχετικές κριτικές, ιδίως κάποιες ανταγωνιζόμενες γνώμες, είχαν ελάχιστη επίδραση και απόκτησαν ξανά βαρύτητα με την άνοδο της νέας Αριστεράς (Cohn-Bendit, Kreipe, Breines, Cohen/Arato).

Όπως στην παλαιότερη αμερικάνικη κοινωνιολογία των κινήματων, έτσι και στο σημερινό σχετικό διάλογο στην Ευρώπη επανατέθηκε, αν και κάπως διαφοροποιημένα, το θέμα του Michels. Τώρα εμφανίζεται, παρά την κανονιστικά επιβαρυνόμενη έννοια της ολιγαρχίας, η κατηγορία της θεσμοποίησης, ιδίως της μορφοποίησης - τυποποίησης των κινήματων, στο προσκήνιο.

Ο Alain Touraine (1973) διαπιστώνει την ακολουθία τριών φάσεων υπό τη ρητή χρήση της ιδέας ενός φυσικού κύκλου ζωής και χωρίς εμπειρικές ενδείξεις. Πρόκειται με τη διαμόρφωση ουτοπιών και (αντιουτοπιών) των αντίθετων ουτοπιών και στην συνέχεια με την αντιπαράθεση με τις κατεστημένες τάξεις, ενώ, τέλος, υπάγει το κίνημα στη διαδικασία της θεσμοποίησης.

Ο Ιταλός κοινωνιολόγος Albetoni προσπαθεί να περιγράψει τη μεταβολή της κοινωνίας και, ορμώμενος απ' αυτήν, των κινήματων, ως μια μετάβαση από ένα νεογέννητο σε «ένα θεσμοποιημένο κράτος» χωρίς ν' αναφερθεί στον Michels. Το πρώτο στάδιο χαρακτηρίζεται από διάθεση ανατροπής και ενθουσιασμού. Τα κοινωνικά κινήματα είναι συσσωματώσεις επιδιώξεων με υψηλό επίπεδο συγκρότησης. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούν μ' αυτήν τη μορφή να διαρκέσουν, αλλά διαλύονται, καταρρέουν ή θεσμοποιούνται.

Η θεσμοποίηση περιγράφεται ως μια διαδικασία καθημερινοποίησης της διαμόρφωσης της κυριαρχίας, όπως επίσης και των μηχανισμών της αντιπροσώπευσης, στρατολόγησης νέων μελών, ουδετεροποίησης κ.λπ. του κριτικού του πνεύματος και μεταβαίνουν σε ένα στάδιο συναισθηματικής ψυχρότητας και παθητικότητας. Μετεξελίσσονται σε θεσμούς, οι οποίοι από την πλευρά τους στηρίζουν, στηριζόμενοι στα κινήματα ή μέσω αυτών μεταρρυθμίζονται ή αντιμετωπίζουν προκλήσεις.

Ο Otthein Rammstedt ανέπτυξε ένα μοντέλο πορείας των κοινωνικών κινήματων. Τόνισε ότι αυτά σε σχέση με τις τυπικές οργανώσεις «διαθέτουν στην πραγματικότητα ασήμαντη συντεταγμένη δομή» και την εσωτερική ανάγκη των κινήματων να παραμένουν σε κίνηση. Κινητήρια δύναμη της εξέλιξης είναι η αλληλεξάρτηση των κινήματων του κοινωνικού τους περιβάλλοντος. Από εδώ προκύπτει «ένας εξαναγκασμός για κλιμάκωση».

Κατ' αυτόν υπάρχουν 1) τα αρχικά στάδια-βαθμίδες της συνειδητοποίησης 2) η διάρθρωση 3) η εντατικοποίηση της διαμαρτυρίας 4) καθώς και η διαμόρφωση μιας ιδεολογίας 5) τα κοινωνικά κινήματα διευρύνονται 6) μέσω της προπαγάνδης μιας ιδεολογίας αποκτά μια μαζική βάση στην περιφέρεια. Έτσι δεν βρίσκεται μακριά μια άμεση διάδραση μεταξύ όλων των φορέων των κινήματων και δημιουργείται μια μη προβλέψιμη χωρική αλλά και υλική απόκλιση μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Τα κινήματα φτάνουν μόνο σε κάποιο στάδιο οργάνωσης και 7) σχηματίζουν τυπικές δομές, οι οποίες δεν αποτελούν προϋπόθεση για την επέκταση των κινήματων, όπως απέδειξε ο Rammstedt έναντι των οργανωτικών απόψεων. Παρ' όλα αυτά, απέναντι στις τυπικές δομές διατηρεί προτεραιότητα η οριζόντια επικοινωνία και διάδραση στα κινήματα. Η εσωτερική κατανομή έργου λαμβάνει χώρα προσανατολισμένη στα προβλήματα και χωρίς προδιαγραμμένους κανόνες διεξαγωγής. Παρ' όλα αυτά, η δέσμευση ενός τμήματος των μελών του κέντρου εξελίσσεται σε ένα οιονει επάγγελμα. Οδηγεί στη διαμόρφωση μιας ηγετικής ομάδας, η οποία αποβλέπει στην εξασφάλιση της θέσης της και υποβιβάζει την περιφέρεια σε απλώς πλουτοπαραγωγική πηγή. Έτσι οδηγείται σε ένα σημείο μεταβολής, στο οποίο το διαδραστικό σχήμα των κινήματων μεταβάλλεται σε τυπική οργάνωση. Η σχέση με τα μέλη τυποποιείται, ο σκοπός του κινήματος ο οποίος εφαιπτόταν με τα κίνητρα

των μελών εγκαταλείπεται ή προβάλλεται πλέον μόνο ρητορικά. Με την ολοκλήρωση της θεσμοποίησης τους 8) «δηλαδή την ιδεατή ολοκλήρωση κάθε κοινωνικού κινήματος» προσαρμόζεται το κίνημα στις κοινωνικές δομές του περιβάλλοντός του και δεν μπορεί πλέον συνολικά να τις απορρίψει. Το κίνημα παύει να κινείται. «Δεν είναι πλέον εναλλακτικό». «Πολύ περισσότερο ένα κοινωνικό κίνημα σε κάθε φάση της εξέλιξής του μπορεί να τελειώσει είτε επειδή η κίνηση των κινήματων εξαμίζεται είτε γιατί σε κάποια φάση δεν πετυχαίνει τους βραχυπρόθεσμους, ειδικούς σκοπούς της φάσης».

Αν και οι αναφερόμενες απόψεις έχουν διαφορετικούς τόνους και ως προς το καθεστώς των ερμηνειών τους δεν βρίσκονται σε καμιά περίπτωση σε συμφωνία, υποδηλώνουν ωστόσο μια γενική συμφωνία: Υποστηρίζουν ότι στα συνεχώς εξελισσόμενα, όχι όμως πρόωρα διαλυόμενα κινήματα υπάρχει ένας εσωτερικός καταναγκασμός διαμόρφωσης τυπικής οργάνωσης, και ταυτόχρονα μια τάση ή σχεδόν ένας «αιώνιος νόμος» της αυτοκατάργησης του κινήματος. Τα κινήματα αναπτύσσονται σε μια ακολουθία βαθμίδων από μια μη δομημένη αρχή σε μια όλο και πιο σταθερή οργάνωση, χάνοντας στο τέλος το χαρακτήρα τους ως κινήματα. Η πιθανότητα μιας ανανέωσης των υπό κρίση κινήματων αποκλείεται, ανανεωτικές ή πηγάζουσες από το σύστημα ωθήσεις μπορούν να συμβούν μόνο από «έξω», ιδίως από «κάτω», από νέα αργά δημιουργούμενα κινήματα. Σε όλες τις περιπτώσεις προκύπτει μια συνεχώς επανερχόμενη αλλαγή, η οποία περιλαμβάνει τις κατηγορίες ενός κύκλου ζωής και των αντίστοιχων συμπτωμάτων.

Το θεώρημα των κύκλων

Σε αντίθεση με τους εκπροσώπους του θεωρήματος των βαθμίδων, άλλοι συγγραφείς παρουσιάζουν ένα κυματοειδές κυκλικό πρότυπο των κοινωνικών κινήματων. Στο βάθος αυτής της προοπτικής στέκονται συχνά οργανωτικές σκέψεις μιας διαδικασίας αργής ωρίμανσης και τελικώς κατάρρευσης, όπως άλλωστε αυτές παρατηρούνται και σε ολόκληρους πολιτισμούς.

Ενόσω η έννοια κύκλος παραπέμπει σε ένα πρότυπο, περισσότερο ή λιγότερο κανονικό, με την ίδια αρχή και τέλος η ιδέα της κυματοειδούς εξέλιξης απαιτεί λιγότερες προϋποθέσεις, επειδή δεν αποδέχεται κανονικότητες από απόψεως διαστημάτων και πλάτους κυμάτων ούτε την ταυτότητα του σημείου έναρξης και του σημείου τέλους.

Στη νεότερη βιβλιογραφία εκπροσωπείται περισσότερο η τελευταία άποψη, ακόμη και αν χρησιμοποιείται η έννοια του κύκλου.

Παραμένει αμφιλεγόμενο αν οι αιτίες των κυμάτων οφείλονται σε μια εσωτερική δυναμική ή περισσότερο στις περιβαλλοντικές συνθήκες των κοινωνικών κινήματων.

Σχεδιασμοί του θεωρήματος των κύκλων για τις κοινωνικές μεταβολές, οι οποίοι αφορούν τουλάχιστον σιωπηρά ή περιθωριακά και τα κοινωνικά κινήματα, εκπροσωπούνται με πολύ διαφορετικές εκδοχές. Μερικοί συγγραφείς διακρίνουν

μια σχέση μεταξύ της φάσης της οικονομικής ανάπτυξης από την μια και του είδους και της έκτασης της κινητητικότητας των κοινωνικών κινημάτων, τουλάχιστον των προϋποθέσεών τους, από την άλλη.

Έτσι ο Schwendter (1982) τονίζει μια παραλληλότητα μεταξύ των μακρών κυμάτων του κύκλου του Kondratieff και των θεματικά μεταδιδόμενων κοινωνικών διαθέσεων.

Ο Hirschman (1982) διαπιστώνει μια επανερχόμενη μεταβολή μεταξύ της δημόσιας δέσμευσης και της ιδιωτικής υποχώρησης στην εξάρτηση από τις καταναλωτικές δυνατότητες, που καθορίζονται από τις οικονομικές εξελίξεις.

Ο Kiefbeiter (1968) διαπιστώνει μια σχέση μεταξύ των οικονομικών προόδων και ελλειμμάτων και της αντίστοιχης ενδυνάμωσης ή αποδυνάμωσης των αντιτιθέμενων πολιτικών ομάδων.

Ο Imhof (1966) ερμηνεύει τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού ως μια συνέπεια των φάσεων σταθεροποίησης και κρίσης. Στις τελευταίες επέρχεται εξαιτίας της επίδρασης των κοινωνικών κινημάτων μια αποπραγματοποίηση των τρόπων διαμόρφωσης της σκέψης που προηγουμένως θεωρούνταν τελείως σταθεροί και ως εκ τούτου μια ρευστοποίηση των κοινωνικών δομών.

Παρ' όλα αυτά, οι συγγραφείς αυτοί δε συζητούν τις ρητές όψεις της οργάνωσης και ειδικά της θεσμοποίησης των κινημάτων παρά μόνο διατυπώνουν ασαφείς τοποθετήσεις για την ενδυνάμωσή τους.

Στα πλαίσια της νέας κοινωνιολογίας υποστηρίχθηκαν επανειλημμένα απόψεις για κυκλικές εξελίξεις των κινημάτων (π.χ. Muschaben 1985, Jung 1986, Friberg 1988), σπανίως, όμως, καταβλήθηκε προσπάθεια να στηριχθούν εμπειρικά. Στα πλαίσια αυτά ο Melucci (1984) μίλησε για φανερό ή υπολανθάνουσα μεταβολή των κοινωνικών κινημάτων.

Οι φάσεις του προσανατολισμού προς τα έξω και της ισχυρής διάθεσης για διαμαρτυρία αντικαθίστανται από φάσεις υποχώρησης, συγκέντρωσης δυνάμεων, εσωτερικής αναδιάρθρωσης.

Οι Berger και Berger /Kellner (1975) διακρίνουν στις ψυχοκοινωνικές επιβαρύνσεις της διαδικασίας του εκσυγχρονισμού μια αιτία για τα νέα κινήματα του αντικ-συγχρονισμού.

Ο Brand (1989-1990) προσπαθεί να υποδείξει, παραπέμποντας στις απόψεις του Schwendter για τις κοινωνικές διαθέσεις ή τις συμφωνίες «υψηλών τονικότητων», μια σειρά από τρία μεγάλα πολιτιστικά κύματα κινητικότητας, παραμένει όμως περιορισμένη η σχέση με τα μακρά κύματα οικονομικής εξέλιξης.

Οι Tarnow και Koortmans συνδέουν τα κινήματα με τη μεταβολή των εξωτερικών επιβαρυντικών δομών, όπως επίσης και με τις πολιτικές δομές της συγκυρίας, συμπεριλαμβανομένων και των μεταρρυθμιστικών κύκλων. Οι ωθήσεις της οργάνωσης και της θεσμοποίησης παρατηρούνται στο τέλος ενός κύκλου διαμαρτυρίας και επομένως εντοπίζονται στη φάση μιας λήγουσας κινητικότητας. Σ' αυτήν τη φάση, οι ακτιβιστές των κινημάτων στρέφονται στη θεσμική πολιτική, καθώς βλέπουν να φθίνουν οι ευκαιρίες για μαζικές κινητοποιήσεις. Οι απομένουσες ομάδες προ-

σπαθούν, καθώς ο ενθουσιασμός έχει υποχωρήσει, να συνδέσουν τα μέλη τους με επιλεκτικά κίνητρα/παροτρύνσεις (ιταλικό παράδειγμα). Και οι δυο εξελίξεις μαζί συντείνουν τελικώς σε μια αλλαγή του πολιτικού συστήματος.

Κριτικές και εναλλακτικές προτάσεις

Οι απόψεις για μια βαθμιδωτή ή μια κυκλωτή εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων δεν αντιτίθενται μόνο μεταξύ τους, αλλά και, από μια άλλη οπτική, προκαλούν αμφισβητήσεις.

Για την οριοθέτησή τους διατυπώνονται συγκεκριμένες αντιρρήσεις, ενώ διατυπώνεται κριτική στην αυτόνομη οπτική της εξέλιξης των κινήματων. Τη μεγαλύτερη αντίρρηση εγείρει ιδίως η διατυπωμένη από τον Michels θέση της ολιγαρχικοποίησης, επειδή, με τον τρόπο που διατυπώθηκε ως «μη διηνεκής νόμος», είναι εξαιρετικά αλύγιστη. Δίπλα στις μεθοδολογικές και μεθοδικές αντιρρήσεις, οι οποίες διαπιστώνουν την αδυναμία ενός «μονολογικού» νόμου στον κοινωνικό χώρο, την ελλείπουσα αντανάκλαση της υποθετικότητας των σκοπών των παρατηρήσεων του Michels, την προβληματική γενίκευση μιας μοναδικής περίπτωσης, καθώς και τις βασικές υποθέσεις από την ψυχολογία των μαζών, διάφοροι συγγραφείς παραπέμπουν σε εμπειρικά παραδείγματα, τα οποία υποδεικνύουν μια άλλη διαδικασία εξέλιξης των πολιτικών κομμάτων, των συνδικάτων ή των κοινωνικών κινήματων.

Κάποιες από αυτές τις κριτικές πηγαινούν πιο βαθιά και δεν αμφισβητούν μόνο το θεώρημα των βαθμίδων ως τέτοιο, αλλά διαβλέπουν μια βασική δυνατότητα ή πιθανότητα μη κανονικής διαδικασίας εξέλιξης.

Άλλοι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι οι οργανώσεις σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν προϊόν μιας σχετικά αργής φάσης εξέλιξης των κινήματων, αλλά βρίσκονται στην αρχή. Τέλος, δεν αποκλείεται η δυνατότητα τα κινήματα να προλαμβάνουν αντανάκλαστικά τις απειλητικές διαδικασίες θεσμοποίησης ή από ένα αρχικό στάδιο κάποιας θεσμοποίησης να ρευστοποιούνται και να αναγεννώνται. Αυτή η, για παράδειγμα μέσω της επίδρασης χαρισματικών ηγετών, υφιστάμενη δυνατότητα υποδεικνύεται και από τον Max Weber. Περισσότερο στην κατεύθυνση ενός αυτόνομου τρόπου θεώρησης κινούνται οι νέες θεωρίες του κοινωνικού χώρου των οργανώσεων και των υποδομών των κινήματων. Έτσι η αναπτυσσόμενη στις ΗΠΑ οπτική της κινητικότητας των πηγών τονίζει το ρόλο-κλειδί της οργάνωσης και της βιομηχανίας των κινήματων για τη διαδικασία κινητικότητας. Στο συγκεκριμένο θέμα εγκαταλείπεται τελείως η τυποποίηση καθορισμένων φάσεων των κινήματων.

Η κινητικότητα είναι προπάντων μια λειτουργία της ύπαρξης «επιχειρηματικών ενεργειών» και της εργαλειακής χρήσης δυναμικών διατιθέμενων πηγών μέσω της οργάνωσης κινήματων. Σ' αυτήν την προοπτική εμφανίζονται ως αδιάφορα όχι μόνο τα χωρίς οργάνωση κινήματα αλλά και εκείνα που περιορίζονται στο οργανωτικό τους υπόστρωμα. Είναι αξιοπαρατήρητο ότι οι εκπρόσωποι της θεωρίας της κινητικότητας των πηγών δεν εφάρμοσαν αναλύσεις της εξέλιξης των οργανώσεων. Εξάλλου παραμένουν ανοιχτά ερωτηματικά για τον μειούμενο ή αυξανόμενο βαθμό

της οργανωτικής αποκρυστάλλωσης, για την τυποποίηση ή τη θεσμοποίηση στα πλαίσια αυτής της θεωρίας, αν και υπάρχουν σκεπτικιστικές εκφράσεις του λεγόμενου «θεωρήματος των Michels-Weber».

Ένας άλλος τρόπος ανάγνωσης της σημασίας των οργανωμένων κινήματων έχει προταθεί στην προοπτική του τομέα των κινήματων, ή της άποψης ενός «θεσμοποιημένου κινήματος»:

Και οι δυο έννοιες αφορούν μια σχετικά σταθερή υποδομή - βάση των κινήματων, που αποτελούνται από συγγενείς ιδεολογικές ομάδες, μια βάση, η οποία αυτονομία είναι εκτεθειμένη σε μεταβολές, όμως σε καμιά περίπτωση δεν αντικατοπτρίζει τα ανεβοκατεβάσματα των κυμάτων κινητοποίησης. Για τομέα κινήματων μπορεί να γίνει λόγος μόνο όταν εμφανίζονται σποραδικές διαμαρτυρίες, τουλάχιστον σε χαμηλότερο επίπεδο, και όταν μπορεί να συνταχθεί από τη δικτύωση και την υποδομή τους πύση κινητικοποίηση και δράση και για πύση διάρκεια μπορεί να έχουν.

Η θεσμοποίηση περιγράφει την ανάπτυξη και τη διάρθρωση αυτής της υποδομής ως μια εγγύηση της πολιτικής των κινήματων και επομένως όχι ως αναίρεση της μορφής των κινήματων, όπως στον Michels και τον Rammstedt. «Κινήματα μπορούν να έρχονται και να φεύγουν, όμως η εμπειρία των τελευταίων 25 χρόνων καθιστά σχετικά απίθανο αυτός ο τύπος πολιτικής να αντικατασταθεί εντελώς από το φάσμα πολιτικών μορφωμάτων».

Μ αυτήν την προοπτική θεσμοποίησης δεν υπονοείται η αιωνιότητα των κινήματων, απλώς υποδεικνύεται ότι μια οργανωτική σταθεροποίηση δε σημαίνει το κοντινό τέλος των κοινωνικών κινήματων, ούτε οδηγεί απαραίτητα σε μια μεταβολή των σκοπών των κινήματων. Η ιδέα ενός θεσμοποιημένου κινήματος μπορεί επίσης να περιλαμβάνει τυπικές οργανώσεις. Μια διαφορά ανάμεσα στο κίνημα και την τυπική οργάνωση μπορεί να εξακολουθεί να υπάρχει. Μόνο όταν η τελευταία μπορεί να κατευθύνει και να ελέγχει το κίνημα δημιουργείται ένα νέο κοινωνικό σχήμα, το οποίο δεν μπορεί να ονομαστεί κοινωνικό κίνημα.

Δίπλα στις προσανατολισμένες σε ένα σκοπό οργανώσεις τυπικής ή άτυπης μορφής, τα κινήματα είναι συστατικά στοιχεία του τοπικού περιβάλλοντος των κινήματων. Αυτά τα περιβάλλοντα περιέχουν υποδομές ιδρυμάτων (για παράδειγμα, μπαρ, κέντρα νεότητας, κύκλωμα εφημερίδων), προσφέρουν δυνατότητες συνάντησης ή επικοινωνίας για τα μέλη του κινήματος, αλλά δεν αποτελούν απευθείας οργανώσεις των κινήματων και σπάνια συγκαταλέγονται αποκλειστικά σε συγκεκριμένο κίνημα.

Το σύνολο αυτής της υποδομής και το κοινωνικό έργο που συνδέεται με αυτό αποτελεί υπό κοινωνιολογική έννοια θεσμό. Ένας τέτοιος θεσμός μπορεί να βρίσκεται σε αντίθεση με τους υπάρχοντες θεσμούς και δεν εμπεριέχει τη συμβατικότητα, το δομικό συντηρητισμό, τη γραφειοκρατία και την ολιγαρχία. Μόνο έτσι αποκτά νόημα ο φαινομενικά παράδοξος λόγος ενός θεσμοποιημένου κινήματος.

Ο Kriesi (1992, 1996) έχει διαμορφώσει χωρίς αναδρομή σε καθορισμένα μοντέλα φάσεων μια βοηθητική τυπολογία «οργανωμένων κινήματων».

Με βάση δυο κριτήρια κατάταξης (βάση-προσανατολισμός προς τους πελάτες κατά του προσανατολισμού των εχόντων ισχύ, καμιά απευθείας συμμετοχή στη βά-

ση κατά απευθείας συμμετοχής) διακρίνει τέσσερις παράγοντες: 1) τις οργανώσεις κινημάτων που μπορούν να κινητοποιούν και που βρίσκονται συνήθως στο κέντρο 2) οργανώσεις πολιτικής αντιπροσώπευσης (ομάδες συμφερόντων, κόμματα) 3) οργανώσεις υποστήριξης με λειτουργίες παροχής υπηρεσιών 4) οργανώσεις αυτοβοήθειας (ενώσεις κινημάτων, εθελοντικές οργανώσεις, clubs). Αυτήν τη συστηματική τη συνδέει ο Kriesi με μια τυπολογία δυναμικών μεταμορφώσεων των προσανατολισμών και των αναφορών στις δραστηριότητες των οργανωμένων κινημάτων που βρίσκονται σε κινητοποίηση.

Οι τέσσερις τύποι οργάνωσης αντιστοιχούν στις τάσεις 1) ριζοσπαστικοποίησης, 2) θεσμοποίησης με την κλασική έννοια του όρου, 3) εμπορικοποίησης και 4) οπισθοδρόμησης (υποχώρησης).

Κάθε τύπος των οργανώσεων των κινημάτων ωθείται στην ίδια συνεπή κατεύθυνση ώστε για τη σταθεροποίηση των κινημάτων να εξαρτάται προπάντων από την τέχνη της ισορροπίας αυτών των τάσεων. Με την αντίληψη του Kriesi διαρρηγνύεται αναλυτικά η ιδέα ενός κυρίαρχου ή εντελώς αποκλειστικού για κάθε κίνημα τύπου οργάνωσης και υιοθετείται ένας πλησιέστερος στην εμπειρία τρόπος προσέγγισης. Αν και αυτή η συστηματική παρουσιάζει επίσης προβλήματα, έχει ωστόσο δυο σημαντικά πλεονεκτήματα: Πρώτον, συνυπολογίζει την εμπειρική ποικιλία των συχνά συνυπαρχόντων σε μια ένωση οργανωμένων κινημάτων, δεύτερον, περιορίζονται οι *a priori* απόψεις για μια συγκεκριμένη ακολουθία-σειρά σταδίων εξέλιξης και οι εμπειρικές τάσεις συναρτώνται από μια συνύπαρξη εσωτερικών τάσεων, όπως και εξωτερικών παραγόντων επιρροής. Παρ' όλα αυτά, η συμβατική έννοια της θεσμοποίησης του Kriesi δυστύχησε, καθώς ο ίδιος απέκλεισε το ενδεχόμενο, εξελίξεις που οδηγούν σε άλλες κατευθύνσεις (παγκοσμιοποίηση, οπισθοδρόμηση, ριζοσπαστικοποίηση) να μπορούν να πραγματοποιηθούν σε περισσότερο ή λιγότερο θεσμοποιημένες οδούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Albertoni, Francesco (1984): *Movement and institution*, New York, Columbia University.
- Apostolidou, Natascha (1995): *Die neue Frauenbewegung in der BRD und in Griechenland*, FFM.
- Breines, Winni (1989): «Community and Organization» στο *New Left 1962-1968: The Great Refusal*, Rutgers University Press.
- Berger, Peter L./Beger, Brigitte/Kellner, Hausfried (1975): *Das Unbehagen der Modernität*, Frankfurt/M: Campus.
- Brand, Karl -Werner (1990): «Cyclical Aspects of New Social Movements: Waves of Cultural Criticism and Mobilization Cycles of New Middle Class Radicals», σσ. 23-42 in: Russel J. Dalton, Manfred Kuechler (hrq), *Challenging the Political Order, New Social Movements in Western Democracies*, Cambridge, Polity Press.
- Brand, Karl-Werner, «Institutionalisierung und Bewegung - ein falscher Gegensatz», σσ. 188-198 in: Hans Herman Hartwick (hrq), *Gesellschaftliche Probleme als Anstoss und Folge von Politik*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 1983.
- Cohen, Jean/Arato, Adrew (1992): *Civil Society and Political Theory*, Cambridge/Mass/London.

- Cohn-Bendit, Gabriel/Cohn-Bendit, Daniel (1968): *Linksradikalismus - Gewaltkur gegen die Alterskrankheit des Kommunismus*, Hamburg, Rowohlt.
- Friberg, Mats (1988): «Three Waves of Political Mobilization in Western Europe and the Coming of the Fourth» in: ders (hgr), *New Social Movements in Western Europe*, Göteborg, Göteborg Universitet.
- Hirschman, Albert O. (1982): *Shifting Involvements: Private interests and Public Act*, Princeton N.Y., Princeton University.
- Joung, Nigel (1986): «The Peace Movement: A Comparative and Analytical Survey», *Alternatives* 2, σσ. 185-217.
- Kater, Michael (1984): Sozialer Wandel in der NSDAP im Zuge der nationalsozialistischen Machtergreifung», σσ. 25-68 in: Wolfgang, Schieder (hrg), *Faschismus als soziale Bewegung*, Göttingen, Vandenhoeck und Rupprecht.
- Kreipe, Walter (1969): Spontaneität und Organisation. Lehren aus dem Mai-Juni 1968, στο *Kursbuch* 16, σσ. 38-74.
- Kalfeleiter, Werner (1968): *Wirtschaft und Politik in Deutschland: Konjunktur als Bestimmungsfaktor des Parteiensystems*, Köln, Westdeutscher Verlag.
- Kriesi, Hanspeter (1996): «The Organizational structure of new social movements in a political context», σσ. 152-184 στο: Doug, Mc. Adam/ John, D. McCarthy / Mayer, N. Zaid(hrg), *Comparative Perspectives on Social Movements*, Cambridge, University of Cambridge Press.
- Kriesi, Hanspeter (1987): «Neue soziale Bewegungen: Auf der Suche nach ihrem gemeinsamen Nenner», *Politische Vierteljahresschrift* 28, Heft 3, σσ. 315-334.
- Melucci, Albero (1984): «An end to social movements?» *Social Science Informations* 23, Heft 4/5, σσ. 819-835.
- Muschaben, Joyce Marie (1985): «Cycles of Peace Protest in West Germany: Experience from Three Decades», *West European Politics* 8, Heft 1, σσ. 24-40.
- Michels, Robert (1989): *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie (zuerst 1911)* Stuttgart.
- Mayreder, Rosa (1925): *Der typische Verlauf Bewegungen*, Wien und Leipzig.
- Offe, Claus (1990): Reflections on the institutional Self-transformation of Movement Politics: A Tentative Stage Model», σσ. 232-250 in: Russel, Dalton/Manfred, Kuechler (hrg), *Challenging the Political order: New Social and Political Movements in Western democracies*, Cambridge, Polity Press.
- Pirker, Theo (1984): *Stabilität und Funktion des Parteien - und Verbändesystems und der sozialen Bewegungen*, Vortrag vom 28.11.1984 am Zentralinstitut 6 der FU Berlin.
- Rammstedt, Otthein (1978): *Soziale Bewegungen Suhrkamp*.
- Rammstedt, Otthein (1980): «Die Bürgerinitiativbewegung unter ideologisierungszwang» in: Volker, Hauf (hrg), *Bürgerinitiativen in der Gesellschaft*, Villingen, Schwenigen Neckar-Verlag.
- Rorth, Roland (1994a): «Lokale Bewegungsnetzwerke und die Institutionalisierung von neuen sozialen Bewegungen», σσ. 413-436 in: Friedhelm Neidhardt (hrs), *Öffentlichkeit, öffentliche Meinung, soziale Bewegungen* (Sonderheft 34 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie) Opladen, Westdeutscher Verlag.
- Schwendter, Rolf (1982/1984): Zur Geschichte der Zukunft, Zukunftsforschung und Sozialismus Band 1, 1982, Zur Zeitgeschichte der Zukunftsforschung und Sozialismus Band 2, 1984, Frankfurt/M.
- Tarrow, Sidney (1991): «Kollektives Handeln und politische Gelegenheitsstruktur in Mobilisierungswellen: Theoretische Perspektiven», *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 43, Heft 4, σσ. 647-670.
- Koopmans, Ruud (1995): «The Dynamics of Protest Waves: Westgermany 1965-1989», *American Sociological Review* 58, σσ. 637-658.
- Touraine, Alain (1972): *Die postindustrielle Gesellschaft*, Frankfurt/M.
- Touraine, Alain (1973): *Production de la société*, Paris.